

Een kleine uithoek van de bewoonde wereld

Nieuwe inzichten over Nederlands oudste geschiedenis

In een recent verschenen boek over de vroegste geschiedenis van Nederland verwerkte Leendert Louwe Kooijmans de nieuwste inzichten uit de archeologie. Veel oude aannames blijken niet te kloppen.

Leendert Louwe Kooijmans is emeritus hoogleraar prehistorie aan de Universiteit Leiden.

Fluit, gemaakt van een vleugelbot van een gier, uit de grot Hohle Fels in Baden-Württemberg, Aurignacien, 39-40.000 jaar oud.

Rechterpagina: De 'leeuwan' van Hohlenstein-Stadel in Baden-Württemberg, vervaardigd uit de slagtang van een mammoet, 31 cm. groot en 40.000 jaar oud. Het stelt waarschijnlijk een sjamaan (tovenaars) voor en is de vroegste aanwijzing voor het geloof in hogere machten bij de ijstijdjagers.

Begin dit jaar verscheen bij uitgeverij Prometheus *Onze vroegste voorouders*, het eerste deel in de serie 'De geschiedenis van Nederland'. Het heeft hetzelfde format en net zo veel details als de delen over de latere tijden – die al eerder zijn uitgebracht – maar toch is het in veel opzichten anders, onder andere door het karakter van de periode en de aard van het onderzoek daarnaar – die andere delen bevatten geen archeologisch onderzoek. Dat is een goede keuze van de uitgever. Waarom zouden we onze geschiedenis laten beginnen met het eerste schrift? Is niet het hele verleden van de mens zijn geschiedenis? Je kunt zelfs nog verdergaan: er is ook een 'aardgeschiedenis'. Er is geen essentieel verschil, met uitzondering van de bronnen – de artefacten en de grondsporen – en de onderzoeksmethoden die daaraan inherent zijn. Gebruiken historici niet óók iconografie, materiële cultuur, gebouwen et cetera? Ik zou zeggen: ze zijn niet alleen als illustratie van het verleden belangrijk, ook met betrekking tot geschiedschrijving zijn ze van grote importantie, zelfs haast onvervangbaar. Eigenlijk is dat woord 'prehistorie' nogal gedateerd en misleidend, maar inmiddels zo ingeburgerd dat we het niet meer kunnen veranderen. Het stamt uit de tijd dat geschiedenis exclusief aan geschriften was gekoppeld. In feite is de

prehistorie niet iets vóór de geschiedenis, maar het eerste deel ervan, heel oude geschiedenis ofwel *deep history*.

DNA-onderzoek

Het verhaal van de steentijd moet voortdurend worden bijgesteld en herschreven. Dat komt door de niet aflatende stroom van nieuwe vondsten,

ontdekkingen en opgravingen. De ontsluiting van het bodemarchief betekent dat steeds meer basisgegevens beschikbaar komen. Minstens zo belangrijk is de ontwikkeling van nieuwe methoden en technieken, waardoor al die gegevens goed kunnen worden gelezen. Het vak heeft dan wel heel oude roots, die teruggaan tot het begin van de negentiende eeuw, het moderne onderzoek is toch betrekkelijk jong.

Als eerste noem ik de dateringsmethoden. Het is begrijpelijk dat buitenstaanders soms gek worden van de steeds wijzigende jaartallen, niet alleen op basis van nieuwe vondsten, maar ook door verbeterde methoden. Een belangrijke techniek, de C14-methode, vormt de basis voor de chronologie tot 40.000 jaar geleden. De jaartallen in die tijd zijn nu eindelijk in rustig vaarwater gekomen door de ijking (kalibratie) van de dateringen met jaargelaagde afzettingen. De oudste monsters (vóór 30.000 jaar) zijn heel gevoelig voor zelfs de kleinste verontreiniging. De dateringen daarvan zijn nu betrouwbaarder dan vroeger door een betere zuivering ervan. Ook voor de oudste tijden, die van de echte 'oermensen', is er nu een hele reeks natuurwetenschappelijke technieken beschikbaar. Tijd wordt dus gemeten, niet geschat. Eindelijk definitieve jaartallen dus, tot opluchting van velen. Die jaartallen zijn zo

belangrijk omdat een goede tijdrekening de ruggengraat van het geschiedverhaal is, in dit geval van de aflossing van de neanderthaler door de homo sapiens, van de migratie naar het noorden na de laatste ijstijd, en van het begin van de landbouw in het Nabije Oosten en de verspreiding daarvan naar Europa, om maar een paar hoofdonderwerpen te noemen. Verder is het vak verrijkt met verschillende analyses die ons informeren over voeding, herkomst en verwantschap van mensen. Belangrijke voorbeelden: de gaschromatografie (een scheikundige bewerking om stoffen te scheiden) van voedselresten in aardewerk – die informeert ons over het begin van zuivelbereiding; de verhouding tussen de verschillende stabiele isotopen van koolstof en stikstof in menselijk skelet-

materiaal verraadt het aandeel van mariene bronnen in het dieet; zuurstof- en strontium-isotopen geven indicaties voor de grondwatercondities – op grond daarvan is het mogelijk na te gaan of mensen ter plaatse zijn opgegroeid of allochtoon zijn.

De meest spectaculaire resultaten worden geboekt met het bepalen van het oude DNA, op grond waarvan oude menstypen kunnen worden onderscheiden en de interactie tussen neanderthalers en homo sapiens. In de tijd van de eerste landbouwers beslechte

DNA-onderzoek de slepende discussie over de verspreiding ten gunste van de migratie. Alleen maar wezenlijke bijdragen aan het grote synthetische verhaal.

Het grote verhaal

Minstens zo belangrijk als deze technische vernieuwingen zijn de veranderingen in de archeologische interpretatie, in de 'vertaling' van de concrete vondsten en waarnemingen naar een verhaal over mensen, samenlevingen en maatschappelijke veranderingen. Die interpretatie is belichaamd in de opeenvolging van denkwijzen ►

De oudste monumentale architectuur: twee grote ronde gebouwen, voorzien van T-vormige pilaren in Göbekli Tepe, in het oosten van Anatolië, circa 9000 v.Chr. Zij worden geïnterpreteerd als gemeenschapshuizen.

of theorieën over de relatie tussen mensen en materiële cultuur. Laatstgenoemde vormt immers het materiële object van studie (de mensen het formele doel) waarin we feitelijk geïnteresseerd zijn. Je zou het in historische zin eenvoudig bronnenkritiek kunnen noemen: wat zijn de archeologische bronnen precies waard? Het is gemakkelijk je te verliezen in de glamour, het ‘oh’ en ‘ah’, van de spectaculaire vondsten – uiteindelijk gaat het toch om een stuk geschiedenis. De tijd dat elke archeologische ‘cultuur’ een ‘volk’ was, zoals ‘het klokbekervolk’, ligt ver achter ons.

‘De tijd dat elke archeologische “cultuur” een “volk” was, zoals “het klokbekervolk”, ligt ver achter ons’

Zo’n culturele eenheid heeft helemaal geen organisatorisch verband te zijn geweest. De geschiedenis van dergelijke ‘culturen’ – de ‘cultuurhistorische interpretatie’ – kan alleen maar een uitgangspunt zijn, niet het doel van het vak. Het is veel te simpel elke cultuurverandering als migratie te zien. Het vertelt ons bijvoorbeeld niet wat er met de lokale mensen gebeurd is. Cultuuroverdracht, het overnemen van gewoonten en gebruiken, werd vervolgens het

populaire alternatief vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw. Migratie raakte helemaal uit, maar een nieuw kwaad in de *New Archaeology* van die dagen werd het ecologisch determinisme: alles wat de mensen deden was optimaal gebruikmaken van de omstandigheden en zich aanpassen. Zo gemakkelijk is het echter ook weer niet: we mogen de mensen niet ontdoen van een eigen wil en van soms, voor ons, irrationele keuzes. De reactie daarop was wat we nu ‘contextuele archeologie’ noemen. Ook deze verandering in het denken leidde tot het herschrijven van het verhaal over wat er gebeurde in het verleden.

In de eenvoudige analyse van een plaatselijke opgraving is dit allemaal niet zo relevant, maar dat is het wel bij het streven naar een *grand narrative*, zoals in het eerder genoemde *Onze vroegste voorouders*.

Voor het schrijven van zo’n geschiedverhaal is een inperking tot het grondgebied van het huidige Nederland te beperkt. In de steentijd was ons land immers slechts een klein, anoniem stukje binnen de grote Noord-Europese Laagvlakte, aan de noordrand van de wijde bewoonde wereld die verder zuidelijk lag, en waar alle grote ontwikkelingen hun oorsprong hadden. Wanneer je je dat

realiseert, ontwikkel je ook enige bescheidenheid. Er is één groot verhaal waarvan wij deel uitmaken. Wie zich beperkt tot Nederland verzandt al gauw in het opsommen van wat er zoal is gevonden.

Om verschillende redenen houdt dit boek op bij de hunebedden, zo’n 5.000 jaar geleden. Vanaf die tijd hebben we in heel Nederland te maken met landbouwers, die het land inrichten. We kennen de gemeenschappen dan in veel meer detail en alles laat zich ook goed beschrijven met het materiaal en de plaatsen van eigen bodem. Het verhaal krijgt een ander karakter en het toch al lijvige boek zou daarmee bovendien te dik worden.

Reflectie

Op tal van punten is onze visie op de steentijd door dit alles bijgesteld. Ik noem een paar hoofdpunten. Allereerst valt het moment waarop de vroege mensen Afrika verlieten nu veel vroeger; het was niet homo erectus die de stap waagde, rond 1,5 miljoen jaar geleden, maar homo habilis zo’n 300.000 jaar eerder, zoals blijkt uit de vondsten van Dmanisi in Georgië. Het duurde even voor zij ook diep Europa binnendrongen, maar vondsten in Happisburgh en Pakefield aan de kust van East Anglia dateren

Onderste gedeelte van de dertien meter diepe waterput van Kückhoven bij Erkelenz, gedateerd op 5100 v.Chr. De oudste bewaard gebleven houtconstructie. Na circa dertig jaar gebruik werd er een nauwere put in gebouwd.

van respectievelijk 0,9 en 0,7 miljoen jaar geleden. Rond 0,5 miljoen jaar geleden waren zij naar alle waarschijnlijkheid al jagers op groot wild en dat was zeker het geval omstreeks 350.000 jaar geleden in Schöningen in Saksen. Alles is dus vroeger geworden door nieuwe vondsten en goede dateringen. Na zijn ontstaan in Afrika kwam de homo sapiens in een wat mildere periode in het begin van de laatste ijstijd Europa binnen. Rond 42.000 jaar geleden trok hij via verschillende routes naar Europa, ten noorden en ten zuiden van de Alpen, langs de Donau en langs de Middellandse Zee kust. Enige tijd leefden de neanderthalers en de moderne mensen wel naast elkaar in Europa, maar met een verschuivende contactzone. Echter na 40.000 verdwenen de laatste neanderthalers, ten dele opgegaan in de nieuwe gemeenschappen, voor een ander deel waarschijnlijk uitgestorven.

Overigens is er geen sprake van een late restpopulatie neanderthalers in Spanje ten zuiden van de Ebro. Dat idee is gebaseerd op slechte dateringen. Wel woedt er nog een heftige discussie over hoe 'modern' de neanderthaler was. Toch delft hij het onderspit en manifesteert de homo sapiens zich als superieur, met dank onder andere aan de expressie van zijn *world view* in sculpturen en rotstekeningen en dat al vanaf het vroege begin. Ook maakte hij de eerste muziek-instrumenten: meertonige fluiten van vogelbotten. In alle aspecten is homo sapiens meer geavanceerd; denk aan vuurstenen artefacten, jachtuitrusting, de rol van sjamanen in de maatschappij, individuen die bemiddelden tussen mensen en hogere machten. Dat alles laat zien dat zij een visie hadden op de wereld waarin zij leefden en het getuigt van een reflectie op het eigen bestaan. Eerder kwamen we dat nog niet tegen.

Eerste landbouw

Het einde van de ijstijd komt heftig en abrupt en betekent tevens het einde van veel gespecialiseerde grote grazers, waarvan het bestaan verbonden was aan de uitgestrekte mammoetsteppen, die reikten van de Atlantische Oceaan tot in het Verre Oosten. Het is niet waarschijnlijk dat de mensen debet zijn aan hun uitsterven, zoals we laatst in de kranten konden lezen. Het belangrijkste jachtwild, paard, rendier, edelhert, handhaafde zich tot ver na de ijstijd, evenals de jagers. Als zij al een rol speelden bij het uitsterven, was dat niet de belangrijkste oorzaak. Het was in de eerste plaats een milieucrisis. Het belangrijkste thema na de ijstijden is het ontstaan van de eerste akkerbouwers en al snel ook van boeren in de 'Vruchtbare Halve Maan' in het Nabije Oosten. Een periode die met recht 'revolutionair' wordt genoemd: de neolithische revolutie.

Het was geen verdroging die mens en dier dus samendreef in riviervlaktes en oases, zoals Gordon Childe veronderstelde. Ook niet een aanpassing in marginale situaties aan de postglaciale condities, volgens een latere opvatting van Lewis Binford. Het was veel eerder de

keuze voor én vasthouden aan een vaste woonplaats in een optimale setting en de daarmee onverbiddelijk samenhangende bevolkingstoename. De expansie kan verklaard worden door de afsplitsing en het wegtrekken van groepen pioniers uit te grote bevolkingsconcentraties naar nieuwe vestigingsgebieden. Hetzelfde geldt ook voor de verdere verbreiding vanuit het Middellandse Zeegebied verder Europa in. Geen brede migratiegolf dus en ook geen acculturatie: de overname van de nieuwe levenswijze door de inheemse bevolking.

Hut van de vroegste landbouwers in Jerf el Ahmar aan de Eufraat, circa 9000 v.Chr. We zien een vertrek met vaste voorzieningen voor drie maalstenen.

'In de steentijd was ons land slechts een klein, anoniem stukje binnen de grote Noord-Europese Laagvlakte, aan de noordrand van de wijde bewoonde wereld'

De discussie daarover kan na dertig jaar afgesloten worden op basis van de DNA-analyses van tal van graven in Europa en het Nabije Oosten. In Nederland ten slotte ligt dat iets anders: hier zijn het onmiskenbaar de laatste jagers en vissers die de nieuwe levenswijze overnamen, na lange tijd de kat uit de boom te hebben gekeken. ■